

ساخت و اعتباریابی مقیاس هوش معنوی دانشجویان مسلمان

Farhoush.mohammad@gmail.com

محمد فرحوش / دانشجوی دکتری روان‌شناسی دانشگاه سمنان، سمنان، ایران

ahmaderfani@yahoo.com

احمد عرفانی / کارشناسی ارشد روان‌شناسی با رویکرد اسلامی، دانشگاه اخلاق و تربیت قم

v1364174@gmail.com

عبدالحمید داودی / دکتری روان‌شناسی عمومی، دانشگاه لرستان

sghorbani687@gmail.com

سکینه قربانی / کارشناسی ارشد روان‌شناسی تربیتی، دانشگاه کاشان

دریافت: ۱۳۹۷/۱۱/۲۱ - پذیرش: ۱۳۹۸/۰۴/۴

چکیده

هوش معنوی، به‌کارگیری منابع معنوی برای سازگاری و افزایش عملکرد، موجب افزایش بهزیستی روانی می‌شود. این پژوهش با روش توصیفی و با هدف ساخت مقیاس هوش معنوی برای دانشجویان مسلمان و اعتباریابی آن بود. ابتدا براساس مصاحبه کیفی، با ۱۷ دانشجوی مسلمان با هوش معنوی بالا، مؤلفه‌ها و گویه‌های پرسش‌نامه هوش معنوی، طراحی و توسط ۱۴ کارشناس تأیید شد. برای هنجاریابی آن به روش خوشه‌ای، ۲۲۶ دانشجو از دانشگاه‌های تهران، قم و مازندران انتخاب شدند و پرسش‌نامه‌های اولیه هوش معنوی، سلامت معنوی پولوتزین و ایسون، دلبستگی به خدا، روات و کرکپاتریک، بهزیستی روانی ریف، تاب‌آوری کونور و دیویدسون، خودکارآمدی شرر، هدفمندی ماهولیک و کراماف را تکمیل کردند. در تحلیل داده‌ها، از روش آلفای کرونباخ، تحلیل عاملی اکتشافی، تأییدی، همبستگی و نرم‌افزارهای spss24 و lisrel8.8 استفاده شد. نتایج نشان داد که مقیاس هوش معنوی، دارای ۱۵ گویه و ۳ مؤلفه (احساس نزدیکی به خدا، تاب‌آوری معنوی و هدفمندی معنوی) است. تحلیل عاملی تأییدی، روایی سازه مطلوبی ($IFI=0.97$) و ($IFC=0.97$) را نشان داد. پرسش‌نامه هوش معنوی، با سلامت معنوی (0.7) و دلبستگی ایمن به خدا (0.6)، بهزیستی روانی (0.5)، تاب‌آوری (0.5) و خودکارآمدی (0.5) و هدف در زندگی (0.7) رابطه معنادار دارد. پایایی پرسش‌نامه، از طریق ضریب آلفای کرونباخ، 0.87 به‌دست آمد. مقیاس هوش معنوی دانشجویان مسلمان، برای ارزیابی هوش معنوی دانشجویان مسلمان، مناسب است و می‌تواند در آسیب‌شناسی ابعاد معنوی دانشجویان مسلمان استفاده شود.

کلیدواژه‌ها: هوش معنوی، معنویت، مقیاس هوش معنوی دانشجویان مسلمان، اعتباریابی، ساختار عاملی.

مردم جهان، امروز بیش از پیش، به معنویت و مسائل معنوی گرایش دارند. این توجه و میل جهانی به موضوعات معنوی، موجب شده روان‌شناسان به مفهوم‌سازی منابع معنوی و بررسی ارتباط آن با سلامت و بهزیستی روانی توجه ویژه داشته باشند. به‌عنوان نمونه، مفاهیم سلامت معنوی (مکدونالد، ۲۰۰۰)، بهزیستی معنوی (گومز و فیشر، ۲۰۰۳) و هوش معنوی (استیونز، ۱۹۹۶) ارائه شدند؛ زیرا معنویت منابع پایدار خوبی برای تقویت عوامل محافظت‌کننده، در مقابل آسیب‌های روانی دارد. در این میان، هوش معنوی جایگاه ویژه‌ای دارد. هوش عموماً موجب سازگاری فرد با محیط شده و روش‌های کارآمد حل مسئله را ارائه می‌کند (رقیبی و قره‌چاهی، ۱۳۹۲).

میشرا و *واشیست* (۲۰۱۴)، با مرور ادبیات پژوهشی هوش معنوی، اضطراب و بهزیستی روانی مشاهده کردند که هوش معنوی، انعطاف‌پذیری شناختی فرد را افزایش می‌دهد و او را قادر می‌سازد در مواجهه با موقعیت‌های زندگی روزمره، آنها را در یک بافت گسترده‌تر و در جهت دستیابی به معنا و هدف زندگی خود، ارزیابی کند.

براساس عرفان اسلامی، دیدن وحدت در کثرت، یکی از ابعاد اساسی هوش معنوی است (غباری‌بناب، ۱۳۸۶). نگرش‌ها و رفتارهای مذهبی، مانند توکل به خدا می‌توانند از طریق امید و نگرش مثبت به زندگی، موجب آرامش درونی شوند. باور به حضور خدا در تمامی موقعیت‌های زندگی و باور به وقوع تمامی حوادث تحت حکمت و رحمت الهی، موجب کاهش اضطراب در موقعیت‌های تنش‌زا می‌شود (رک: رعد: ۲۶). بنابر آموزه‌های اسلامی، کسانی که از مراتب بالای ایمان برخوردارند، ایمان را به همه شئون زندگی خویش سرایت می‌دهند و سعی می‌کنند تمامی اعمالشان در جهت تقرب به خدا و رشد معنوی باشد. امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «خداوندا تمامی اذکار و اعمالم راه به سوی یک هدف قرار ده» (ابن‌طاووس، ۱۱۳۰ق، ص ۵۵). معنویت به زندگی هدف و معنا می‌دهد و هوش معنوی، مهارت توجه به هدف و معناداری همه لحظات زندگی در جهت سازگاری و کنش‌وری بهتر و کارآمدتر است.

نظریه‌پردازان هوش معنوی، به چگونگی سازه و مؤلفه‌های آن پرداختند. به اعتقاد *ناسل* (۲۰۰۴)، هوش معنوی توانایی شناخت امور قدسی و ماورایی و استفاده از این منابع و نگرش‌های معنوی، در جهت سازگاری بهتر با محیط است (ناسل، ۲۰۰۴). هوش معنوی، مسائل را در یک بافت گسترده‌تر به لحاظ معنایی قرار می‌دهد. در نتیجه، موجب افزایش توانایی حل مسئله و عملکرد مطلوب‌تر می‌شود. بنابراین، معنویت راهبردهای مقابله‌ای مسئله‌مدار و هیجان‌مدار را تقویت می‌کند.

ایمونز تأکید می‌کند از آنجاکه هوش معنوی، موجب سازگاری و عملکرد بهتر می‌شود، می‌تواند به‌عنوان هوش مفهوم‌سازی شود (آمرام، ۲۰۰۷). *ایمونز* (۲۰۰۰) هوش معنوی را شامل پنج مؤلفه می‌داند: ۱. ظرفیت برای تعالی؛

۲. توانایی برای تجربه حالت‌های هشیاری عمیق؛ ۳. توانایی برای خدایی کردن و تقدس بخشیدن به امور روزانه؛ ۴. توانایی سود بردن از منابع معنوی، برای حل مسائل؛ ۵. ظرفیت پرهیزگاری و تقوا داشتن که علاوه بر خودکنترلی، شامل اموری مانند بخشش، شکرگزاری و فداکاری می‌شود. هوش معنوی از دیدگاه کینگ (۲۰۱۰)، مجموعه‌ای از ظرفیت‌های سازگاری‌های ذهنی است که به هوشیاری کمک کرده و ضمن یکپارچگی و سازگاری عملکردهای ذهنی و جنبه‌های برتر وجودی فرد، موجب هدایت او و افزایش معنا، شناخت یک خود برتر و تسلط حالت‌های معنوی می‌گردد (کینگ، ۲۰۱۰). در هوش معنوی، علاوه بر معنویت توانایی‌های دیگری همچون خودآگاهی و انعطاف‌پذیری مؤثرند (فرای و ویگلورث، ۲۰۱۳).

مقیاس‌های هوش معنوی موجود، به لحاظ مؤلفه‌ها کاستی‌هایی دارند: بسیاری از آنها، هوش معنوی (به معنای توانایی سازگاری در موقعیت‌های روزمره زندگی) را به‌طور خالص ارزیابی نمی‌کنند، بلکه برخی از گویه‌هایشان معنویت را می‌سنجند؛ مثل مقیاس *آرام*، برخی از مقیاس‌ها همچون مقیاس کینگ نیز احساس معنا را می‌سنجند و معنویت در ارتباط با خدا را نمی‌سنجند؛ اگرچه ادیان توحیدی اشتراکات مهمی دارند، اما در هریک از ادیان، منابع خاص معنوی برای سازگاری وجود دارد. بنابراین، مناسب است که مقیاس هوش معنوی برای پیروان هر دین به‌طور جداگانه طراحی شود.

مقیاس‌های موجود به لحاظ گویه‌ها همچون مقیاس *آرام* نیز دچار کاستی‌هایی هستند. باید سؤالات مقیاس هوش معنوی، با توجه به مسائل و موقعیت‌های روزمره فرد طراحی شود و توانایی به‌کارگیری منابع معنوی در جهت سازگاری را بسنجد. همچنین، در گویه‌ها از عملکرد فرد در گذشته سؤال می‌شود و کمتر به نگرش آزمودنی وابسته است تا خطای خودارزیابی کاهش یابد. بنابراین، مناسب است که مقیاس‌ها برای جوامع خاص طراحی و هنجاریابی شوند. با توجه به این نکات، مقیاس‌های موجود هوش معنوی، برای سنجش هوش معنوی دانشجوی مسلمان ناکارآمد است. از این‌رو، این پژوهش به دنبال ساخت و هنجاریابی مقیاس هوش معنوی برای دانشجویان مسلمان است.

روش پژوهش

با توجه به هدف پژوهش، که ساخت مقیاس هوش معنوی بود، طرح پژوهش از نوع زمینه‌یابی مقطعی و توصیفی بود. برای دستیابی به مؤلفه‌های هوش معنوی، با ۱۷ دانشجوی مسلمان، که هوش معنوی بالایی داشتند، مصاحبه کیفی انجام شد. انتخاب شرکت‌کنندگان، براساس روش گلوله برفی بود و فرد مصاحبه‌شونده پس از مصاحبه، دوستانی را که هوش معنوی بالایی داشتند، معرفی می‌کرد. مصاحبه‌ها تا دستیابی به اشباع اطلاعات ادامه یافت. و نتایج به گروهی از مصاحبه‌شوندگان ارائه شد و با انجام اصلاحاتی، اعتبار نتایج تأیید

گردید. سپس، براساس مصاحبه‌ها، مؤلفه‌ها و گویه‌های هوش معنوی تدوین شد و روایی محتوایی آن، به تأیید ۱۴ کارشناس با تحصیلات سطح سه حوزه و دکتری روان‌شناسی رسید.

جامعه آماری، دانشجویان دانشگاه‌های تهران، قم و مازندران، در سال تحصیلی ۹۶-۱۳۹۵ بود. از میان دانشگاه‌ها، چهار دانشگاه انتخاب شد. در معادلات ساختاری، تعداد ۱۵ نمونه به ازای هر متغیر، کافی است (هومن، ۱۳۹۳، ص ۲۲). از این رو، حجم نمونه ۲۲۶ نفر از دانشجویان (۱۴۶ پسر و ۸۰ دختر)، با هماهنگی برخی استادان، به روش خوشه‌ای انتخاب شدند و پرسش‌نامه‌های پژوهش را تکمیل کردند. براساس آزمون کفایت نمونه‌برداری، حجم نمونه برای تحلیل عاملی کافی بود. در تحلیل داده‌ها از روش‌های ضریب دشواری، ضریب تشخیص، آلفای کرونباخ، تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی و همبستگی جهت روایی ملاک استفاده شد.

ابزار پژوهش

برای جمع‌آوری داده‌ها، از پرسش‌نامه‌های هوش معنوی محقق‌ساخته، سلامت معنوی (پولوتزین و الیسون، ۱۹۸۲)، دلبستگی به خدا (روات و کرک‌پاتریک، ۲۰۰۲)، بهزیستی روانی (ریف، ۱۹۸۹)، تاب‌آوری (کونور و دیویدسون، ۲۰۰۳)، خودکارآمدی (شرر، ۱۹۸۲)، و هدفمندی (ماهولیک و کرامباف، ۱۹۶۹)، استفاده شد.

پرسش‌نامه هوش معنوی محقق‌ساخته: این پرسش‌نامه، شامل ۳ مؤلفه (احساس نزدیکی به خدا، هدفمندی معنوی و تاب‌آوری معنوی) و ۱۵ گویه بود. پاسخ سوالات، به صورت طیف لیکرت ۴ گزینه‌ای (کاملاً مخالف (۱)، مخالف (۲)، موافق (۳)، کاملاً موافق (۴)) است. روایی و پایایی پرسش‌نامه، در یافته‌های پژوهش ارائه شده است.

پرسش‌نامه سلامت معنوی (پولوتزین و الیسون): این پرسش‌نامه، دو مؤلفه سلامت وجودی و سلامت معنوی و ۲۰ سؤال دارد و توسط *فراهانی‌نیا* و همکاران، بر روی ۲۸۳ دانشجوی پرستاری دانشگاه‌های ایران، تهران و شهید بهشتی اجرا گردیده است. پایایی پرسش‌نامه، با آلفای کرونباخ ۰/۸۲٪ گزارش شده است (فراهانی‌نیا و همکاران، ۱۳۸۴).

مقیاس دلبستگی به خدا (روات و کرک‌پاتریک، ۲۰۰۲): این مقیاس حاوی ۹ گویه می‌باشد که چگونگی رابطه دلبستگی فرد نسبت به خداوند را ارائه می‌کند. آلفای کرونباخ آن، ۰/۸۰ تا ۰/۹۲ است (روات و کرک‌پاتریک، ۲۰۰۲). در ایران، ضریب آلفای کرونباخ برای هریک از ابعاد دلبستگی اجتنابی، اضطرابی و ایمن به ترتیب، ۰/۸۸، ۰/۷۷ و ۰/۹۰ گزارش شده است (غباری‌بناب، حدادی کوهسار، ۱۳۹۰).

مقیاس بهزیستی روانی (ریف، ۱۹۸۹): فرم کوتاه آن، شامل ۶ مؤلفه و ۱۸ گویه است. همسانی درونی این مقیاس، با استفاده از آلفای کرونباخ در ۶ مؤلفه پذیرش خود، تسلط محیطی، رابطه مثبت با دیگران، داشتن هدف

در زندگی، رشد شخصی و استقلال به ترتیب، برابر با ۰/۵۱، ۰/۷۶، ۰/۷۵، ۰/۵۲، ۰/۷۳، ۰/۷۲ و برای کل مقیاس، ۰/۷۱ به دست آمد (خانجانی و همکاران، ۱۳۹۳).

مقیاس تاب‌آوری (کونور و دیویدسون، ۲۰۰۳): این آزمون، دارای ۵ عامل: تصور از شایستگی فردی، اعتماد به غرایز فردی تحمل عاطفه منفی، پذیرش مثبت تغییر و روابط ایمن، کنترل و تأثیرات معنوی است. کونور و دیویدسون، ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۹ و محمدی (۱۳۸۴)، ضریب آلفای کرونباخ ۰/۸۹ را گزارش کرده‌اند. پرسش‌نامه خودکارآمدی عمومی (GSE-17): این مقیاس توسط شرر، مادوکس، مرکاندانت، پرتیک-دون، جاکویسو راجرز (۱۹۸۲)، با هدف تعیین سطوح مختلف، خودکارآمدی عمومی افراد ساخته شد و آنان ضریب پایایی آن را ۰/۸۶ گزارش کرده‌اند. لوسانی و همکاران (۱۳۹۳)، در پژوهشی ضریب آلفای کرونباخ آن را ۰/۷۶ به دست آوردند.

پرسش‌نامه هدف در زندگی (ماهولیک و کرامباف، ۱۹۶۹): این پرسش‌نامه، برای سنجش احساس فردی هدف یا معنای زندگی ساخته شد. ضریب آلفای کرونباخ آن، ۰/۹۲ گزارش شده است (چراغی و همکاران، ۱۳۸۷). برای تحلیل داده‌ها از نرم‌افزارهای spss24 و lisrel8.8 استفاده شد.

یافته‌های پژوهش

فرم اولیه پرسش‌نامه هوش معنوی، شامل ۴ مؤلفه (احساس نزدیکی به خدا، عملکرد معنوی، تاب‌آوری معنوی و هدفمندی معنوی) و ۲۶ گویه طراحی شد. در طراحی گویه‌ها، از گویه‌های مقیاس‌های سلامت معنوی پولوتزین و الیسون، دلبستگی به خدا روات و کرکپاتریک استفاده شد. در ارزیابی روایی محتوایی، براساس نظر ۱۴ کارشناس، CVR تمامی مؤلفه‌ها و گویه‌ها بیش از ۰/۶۷ و CVI بیش از ۰/۶ به دست آمد.

پرسش‌نامه در میان ۳۰۰ دانشجوی توزیع شد که پس از جمع‌آوری، ۲۲۶ مورد از آنها قابل قبول بود. پس از جمع‌آوری داده‌ها، ضریب دشواری، ضریب تمیز، ضریب همبستگی هر گویه، با مؤلفه مربوط، منهای خودش محاسبه شد. گویه‌های نامناسب حذف شد. فرم نهایی، شامل ۱۵ گویه و ۳ مؤلفه (احساس نزدیکی به خدا، هدفمندی معنوی و تاب‌آوری معنوی) بود. برای بررسی روایی سازه و ساختار عاملی، برای فرم ۱۵ گویه‌ای تحلیل عامل اکتشافی و تحلیل عاملی تأییدی انجام شد.

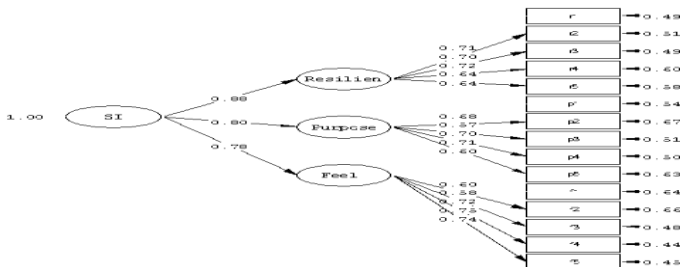
تحلیل عاملی اکتشافی، به شیوه مؤلفه‌های اصلی با چرخش واریماکس انجام شد که نتایج در جدول ۱ آمده است. شاخص کیفیت نمونه‌برداری، نشان داد که نمونه پژوهش برای تحلیل عاملی مناسب است (KMO=۰/۸۹). همچنین، نتایج آزمون کرویت بارتلت بیانگر همبستگی معنادار کافی بین سؤالات بود ($P < ۰/۰۰۱$ و $X^2(۱۰۵)=۱۲۷۶$).

جدول ۱. نتایج تحلیل عاملی اکتشافی شامل مقدار ویژه و واریانس تبیین شده هر عامل

عامل	مقدار ارزش ویژه عامل	واریانس تبیین شده	شماره سؤال در پرسش نامه	شماره سؤال در مؤلفه	بار عاملی گوینه	متن گوینه
تاب‌آوری معنوی	۹۹/۲	۹۳/۱۹	۱	۱ر	۷۵۵/۰	در یک ماه اخیر، در هنگام مواجهه با مشکل، با خدا مناجات می‌کردم و مشکلم آسان تر می‌شد.
			۴	۲ر	۷۲۱/۰	در یک ماه اخیر، در مواجهه با مشکلات، به خدا توکل کردم و پشتکارم بیشتر شد.
			۷	۳ر	۶۷۳/۰	اگر دچار آسیب بزرگی شوم، با مناجات با خدا احساس آرامش می‌کنم.
			۱۰	۴ر	۷۳۶/۰	در یک سال اخیر، اگر دچار ضرر یا آسیبی می‌شدم، با یاد نعمت‌های دیگری که خدا به من عطا کرده است، آرامش می‌یافتم.
			۱۳	۵ر	۵۹۳/۰	اگر در ترم گذشته در امتحان درسی مضطرب می‌شدم، با خدا مناجات می‌کردم و اضطرابم کمتر می‌شد.
احساس نزدیکی به خدا	۹۰/۲	۳۰/۱۹	۲	۱ف	۷۴۹/۰	خداوند می‌داند که من چه موقع به حمایت او نیاز دارم.
			۵	۲ف	۷۳۶/۰	احساس می‌کنم خداوند اغلب، پاسخ درخواست‌های مرا می‌دهد.
			۸	۳ف	۷۴۲/۰	معتقدم خدا مرا دوست دارد و در همه حال مراقب من است.
			۱۱	۴ف	۶۴۰/۰	ارتباط با خداوند در احساس سلامت من نقش دارد.
هدفمندی معنوی	۷۳/۲	۱۷/۱۸	۳	۱پ	۸۲۴/۰	یاد خدا و جهان آخرت موجب می‌شود که بیشتر درس بخوانم.
			۶	۲پ	۷۰۷/۰	در یک ماه اخیر، وقتی به خاطر خدا درس می‌خواندم، تلاشم بیشتر می‌شد.
			۹	۳پ	۷۰۹/۰	در یک ماه اخیر، کارهای روزمره را به نیت تقرب به خدا انجام داده‌ام.
			۱۲	۴پ	۶۲۹/۰	کارهای روزمره را فرصتی برای کسب رضای خدا می‌دانم، در نتیجه بیشتر تلاش می‌کنم و بهتر آنها را انجام می‌دهم.
			۱۵	۵پ	۴۷۵/۰	می‌توانم با تلاش در این دنیا، به بالاترین درجات در جهان آخرت دست یابم.

با توجه به نتایج تحلیل عاملی، مقدار ویژه هر عامل، بین ۲/۷ تا ۲/۹۹ و واریانس کل تبیین شده، ۵۷ درصد بود. با توجه به متن گوینه‌ها، عنوان هر عامل تعیین شد. علاوه بر تحلیل عاملی اکتشافی، تحلیل عاملی تأییدی مرتبه دوم در نرم‌افزار لیزرل انجام شد که نتایج در نمودار ۱ آمده است.

نمودار ۱. نتایج تحلیل عاملی تأییدی و بار عاملی هر گویه

همان طور که در نمودار ۱ ملاحظه می‌شود، بار عاملی تمامی گویه‌ها بیش از ۰/۵۷ است. شاخصه‌های برازش مدل AGFI=0/88 و IFI=0/97 و IFC=0/97 و RMSEA=0/062 بود که نشانه نکویی برازش هستند.

جدول ۲. رابطه دوه‌دوی مؤلفه‌ها و رابطه هر مؤلفه با نمره کل هوش معنوی و با مجموع مؤلفه‌های دیگر منهای خودش

مؤلفه	میانگین	انحراف معیار	-۱	-۲	-۳
۱. تاب‌آوری معنوی	۲۴/۱۵	۹۲/۳	۱		
۲. هدفمندی معنوی	۹۲/۱۲	۰۳/۳	**۰/۵۷۱	۱	
۳. احساس نزدیکی به خدا	۵۵/۱۵	۶۴/۳	**۰/۵۴۴	**۰/۴۹۱	۱
۴. هوش معنوی	۰۲/۵۳	۴۵/۸	**۰/۸۱۹	**۰/۷۹۹	**۰/۸۶۴

/001.**p<

نتایج جدول ۲ نشان می‌دهد که از یک‌سوی سه مؤلفه از یکدیگر مستقل می‌باشند؛ زیرا رابطه دوه‌دوی آنها کمتر از ۰/۵۷ است. از سوی دیگر، رابطه قوی ($I^2 > 0/79$) با هوش معنوی کل دارند. پایایی پرسش‌نامه، از طریق ضریب آلفای کرونباخ، ۰/۸۷ به دست آمد که نشانه همسانی درونی و پایایی مطلوب مقیاس است. آلفای کرونباخ درونی هر مؤلفه، ۰/۷۹ تا ۰/۸۱ بود. ضریب همبستگی هر گویه، با مجموع ۱۴ گویه دیگر، بیش از ۰/۴۵ بود.

برای بررسی روایی ملاک پرسش‌نامه هوش معنوی و زیرمقیاس‌های آن، رابطه آنها با سلامت معنوی، تاب‌آوری معنوی، دلبستگی به خدا، خودکارآمدی، هدف در زندگی و بهزیستی روانی بررسی شد که نتایج در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۳. رابطه هوش معنوی با سلامت معنوی، دلبستگی به خدا، تاب‌آوری و خودکارآمدی

	-۱	-۲	-۳	-۴	-۵	-۶	-۷	-۸
۱. هوش معنوی	۱							
۲. سلامت معنوی	**۰/۶۹	۱						
۳. دلبستگی ایمن به	**۰/۵۹	**۰/۷۲	۱					
۴. بهزیستی روانی	**۰/۵۴	**۰/۶۹	**۰/۵۵	۱				
۵. تاب‌آوری	**۰/۵۱	**۰/۶۰	**۰/۴۵	**۰/۶۵	۱			
۶. خودکارآمدی	**۰/۵۰	**۰/۵۵	**۰/۴۳	**۰/۶۶	**۰/۶۴	۱		
۷. هدف در زندگی	**۰/۶۹	**۰/۷۵	**۰/۶۲	**۰/۷۳	**۰/۶۸	**۰/۶۲	۱	
۸. سلامت مذهبی	**۰/۷۴	**۰/۸۷	**۰/۷۱	**۰/۵۱	**۰/۴۹	**۰/۴۷	**۰/۵۹	۱
۹. سلامت وجودی	**۰/۵۴	**۰/۹۲	**۰/۶۰	**۰/۷۱	**۰/۵۸۳	**۰/۵۱۸	**۰/۷۴	**۰/۶۲

**P<0/01 , *P<0/05

همان‌طور که در جدول ۳ مشاهده می‌شود، رابطه هوش معنوی با متغیرهای سلامت معنوی، دلبستگی ایمن به خدا، بهزیستی روانی، تاب‌آوری، خودکارآمدی و هدف در زندگی مثبت و معنادار است. می‌توان گفت: از پرسش‌نامه هوش معنوی، از روایی ملاکی برخوردار است.

بحث و نتیجه‌گیری

هوش معنوی شامل مجموعه‌ای از توانایی‌ها و ظرفیت‌هایی است که از منابع معنوی، در جهت افزایش بهزیستی و انطباق‌پذیری استفاده می‌کند (سهرابی و ناصری، ۱۳۹۲، ص ۱۸). بررسی مقیاس‌های هوش معنوی، نشان داد که هنجاریابی مقیاس مناسبی برای سنجش هوش معنوی دانشجوی مسلمان ضروری است.

نتایج پژوهش نشان داد که مقیاس هوش معنوی، شامل سه مؤلفه احساس نزدیکی به خدا، تاب‌آوری معنوی و هدفمندی معنوی و ۱۵ گویه است. روایی محتوای مقیاس، براساس نظرات ۱۴ کارشناس مطلوب بود. تحلیل عاملی اکتشافی و تأییدی، روایی سازه بسیار مناسب مقیاس را نشان داد. درحالی‌که رابطه هر مؤلفه با هوش معنوی کل قابل توجه است ($r > 0.79$)، رابطه دویه‌دوی مؤلفه‌ها کمتر از 0.6 است. این امر نشانه استقلال مؤلفه‌ها از یکدیگر می‌باشد. پایایی پرسش‌نامه، از طریق ضریب آلفای کرونباخ، 0.87 به دست آمد که نشانه همسانی درونی و پایایی مطلوب مقیاس است. آلفای کرونباخ درونی هر مؤلفه 0.79 تا 0.81 بود. رابطه نمرات مقیاس هوش معنوی با نمرات مقیاس‌های سلامت معنوی، دلبستگی ایمن به خدا، بهزیستی روانی، تاب‌آوری، خودکارآمدی و هدف در زندگی مثبت و معنادار است. می‌توان گفت: پرسش‌نامه هوش معنوی از روایی ملاکی برخوردار است. در ادامه، ضرورت مؤلفه‌ها در مقایسه با مقیاس‌های موجود تبیین می‌شود.

مؤلفه اول، احساس نزدیکی به خدا؛ یعنی فرد احساس نزدیکی به خدا می‌کند، احساس می‌کند که خداوند مراقب اوست. همچنین، هنگامی که با خدا مناجات می‌کند، احساس نشاط معنوی و کمال می‌کند. از آنجاکه در اسلام، معنویت و جست‌وجوی امر مقدس، ارتباط با خداوند است، گویه‌های مقیاس هوش معنوی مسلمانان باید مهارت سازگاری فرد با استفاده از ارتباط با خدا و یاری جستن از او را ارزیابی کند. اما در مقیاس‌های موجود، این خلأ مشاهده می‌شود؛ به‌عنوان نمونه، در مقیاس کینگ (۲۰۱۰)، که برخی گویه‌های آن عبارتند از: «من تکنیک‌هایی را یاد گرفته‌ام (مذهبی یا غیرمذهبی)، که به حالت‌های بالاتر از هشجاری وارد شوم»، «من برای تجارب روزانه قادرم معنا و هدف پیدا کنم» (کینگ، ۲۰۱۰)، این خلأ مشاهده می‌شود.

مؤلفه دوم، هدفمندی معنوی؛ یعنی فرد در زندگی معنا و هدفی را دنبال می‌کند. او در وقایع روزمره زندگی احساس هدفمندی دارد، هر لحظه را فرصتی برای تکامل معنوی، کسب مرتبه بالاتری در بهشت و تقرب به خدا می‌بیند. از این‌رو، در هر شرایطی به دنبال این است که گامی در جهت هدف بردارد. هوش

معنوی، موجب معنابخشی به خود و جهان، هدفمندی کلان در زندگی، قدرت ارتباطبخشی بین وقایع جزئی روزانه و هدف کلی زندگی می‌شود. بدین ترتیب، افراد می‌توانند با استفاده از هوش معنوی، فعالیت‌ها و زندگی خود را در مسیری عمیق و معنادارتر هدایت کنند. هوش معنوی، با مفهوم‌سازی مشکل در یک زمینه وسیع‌تر، انتخاب‌های بیشتری را به فرد ارائه کرده، او را از احساس محدودیت و فشار رها می‌کند. بسیاری از مقیاس‌های موجود به این مؤلفه توجه نکردند.

مؤلفه سوم، تاب‌آوری معنوی؛ یعنی فرد در مسائلی که نمی‌تواند شرایط را تغییر دهد، آن را فرصتی برای تقرب به خدا، مفهوم‌سازی می‌کند؛ به عبارت دیگر، به ابعاد معنوی مسئله توجه کرده، آرامش می‌یابد. در بسیاری از پرسش‌نامه‌های موجود، به این مؤلفه توجه نشده است (برای نمونه، پرسش‌نامه کینگ).

برخی آیات قرآن کریم، عمل مطابق باورهای دینی را موجب افزایش ایمان و بصیرت معنوی می‌داند. مانند: «و آنها که در راه ما (با خلوص نیت) جهاد کنند، قطعاً به راه‌های خود، هدایتشان خواهیم کرد و خداوند با نیکوکاران است» (عنکبوت: ۶۹)؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! اگر از (مخالفت فرمان) خدا بپرهیزید، برای شما قوه تشخیص حق از باطل قرار می‌دهد» (انفال: ۲۹)؛ «هر کس کار شایسته‌ای انجام دهد، خواه مرد باشد یا زن، درحالی که مؤمن است، او را به حیاتی پاک زنده می‌داریم» (نحل: ۹۷). تقوا و پرهیزگاری، عبادات، تدبیر در آیات آفاقی و انفسی، تلاوت قرآن و تدبیر در آیات آن و روزه‌داری، می‌توانند نقش برجسته در تقویت هوش معنوی داشته باشند (غباری‌بناب و دیگران، ۱۳۸۶).

محدودیت‌های پژوهش

از محدودیت‌های این پژوهش، تعداد نمونه آماری و محدودیت دانشگاه‌ها به سه شهر قم، تهران و مازندران بود. از این رو، لازم است در پژوهش‌های بعدی در دانشگاه‌های سایر شهرها نیز این پژوهش انجام شود.

منابع

- ابن طاووس، علی بن موسی، ۱۳۳۰ق، *جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع*، قم، دارالرضی.
- چراغی، مونا، عریضی، حمیدرضا، و حجت‌الله فراهانی، ۱۳۸۷، «بررسی اعتبار، روایی، تحلیل عوامل و هنجاریابی پرسش‌نامه هدف در زندگی گرامیف و ماهولیک»، *روانشناسی*، (۴۸) شماره ۴: ص ۳۹۶-۴۱۳.
- خانجانی، مهدی، شهیدی، شهریار، فتح‌آبادی، جلیل، مظاهری، محمدعلی، و امید شکری، ۱۳۹۳، «ساختار عاملی و ویژگی‌های روان‌سنجی فرم کوتاه (۱۸ سؤال) مقیاس بهزیستی روان‌شناختی ریف در دانشجویان دختر و پسر»، *اندیشه و رفتار*، دوره هشتم، شماره ۳۲، ص ۲۷-۳۶.
- رقیبی، مهوش، و مریم قره‌چاهی، ۱۳۹۲، «بررسی رابطه بین هوش هیجانی و هوش معنوی در زنان و مردان در شرف طلاق و سازگار»، *جامعه‌شناسی زنان (زن و جامعه)*، ۴ (مسلسل ۱۳)، ص ۱۲۳-۱۴۰.
- سهرابی، فرامرز، و اسماعیل ناصری، ۱۳۹۲، *هوش معنوی و مقیاس‌های سنجش آن*، تهران، آوای نور.
- غباری‌بناب، باقر، سلیمی، محمد، سلیمانی، لیلا، و ثنا نوری‌مقدم، ۱۳۸۶، «هوش معنوی»، *اندیشه نوین دینی*، ۳ (۱۰)، ص ۱۲۵-۱۴۳.
- غباری‌بناب، باقر، و علی‌اکبر حدادی کوهسار، ۱۳۹۰، «دلبستگی به خدا در بافت فرهنگ اسلامی: پایه‌های نظری، ساخت و رواسازی ابزار اندازه‌گیری»، *روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی*، ۱ (۴)، ص ۷۳-۸۹.
- فراهانی‌نیا، مرحمت و همکاران، ۱۳۸۴، «سلامت معنوی دانشجویان پرستاری و دیدگاه‌های آنها در مورد معنویت و مراقبت معنوی از بیماران»، *پرستاری ایران*، ش ۴۴، ص ۷-۱۴.
- لواسانی، غلام‌علی، راستگو، مسعود، آذرنیاد، لیلا، و طاهر احمدی، ۱۳۹۳، «اثر آموزش شادکامی به شیوه شناختی رفتاری بر باورهای خودکارآمدی و استرس تحصیلی»، *راهبردهای شناختی در یادگیری*، ش ۲، ص ۱-۱۸.
- محمدی، مسعود، ۱۳۸۴، «عوامل مؤثر بر تاب‌آوری در افراد در معرض خطر سوء مصرف مواد»، دکترای تخصصی. وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، دانشگاه علوم بهزیستی و توانبخشی.
- هومن، حیدرعلی، ۱۳۹۳، *مدل‌یابی معادلات ساختاری با کاربرد نرم‌افزار لیزرل*، تهران، سمت.
- Amram, Y. (2007, August). The seven dimensions of spiritual intelligence: An ecumenical, grounded theory. In 115th annual conference of the American psychological association, San Francisco, CA (Vol. 12).
- Connor, K. M., & Davidson, J. R. (2003). Development of a new resilience scale: The Connor-Davidson resilience scale (CD-RISC). *Depression and anxiety*, 2(18), p 67-82 .
- Crumbaugh, J. C., & Maholick, L. T. (1969). Purpose in Life Test. *Psychometric affiliates* .
- Emmons, R. (2000). Are spirituality intelligence Motivation, cognition and the psychology of ultimate concern? *The international Journal for Psychology of Religion*, 10(1), p. 3-26.
- Crumbaugh, J. C., & Maholick, L. T. (1969). Purpose in Life Test. *Psychometric affiliates* .
- Fry, L. W. J., & Wigglesworth, C. G. (2013). Toward a theory of spiritual intelligence & spiritual leader development. *International journal on spirituality & organization leadership*, 1(1), p 47-79 .
- Gomez, R., & Fisher, J. W. (2003). Domains of spiritual well-being and development and validation of the Spiritual Well-Being Questionnaire. *Personality and individual differences*, 8(35), p 1975-1991 .
- King DB, D. T. (2010). A Viable Model & Self-Report Measure of Spiritual Intelligence. *International Journal of Transpersonal Studies*, 1(28), p 68-85 .

- MacDonald, D. A. (2000). The Expressions of Spirituality Inventory: Test development, validation, and scoring information. Unpublished test manual, p 1-23 .
- Mishra, P. R. A. T. I. M. A., & Vashist, K. A. M. L. A. (2014). A review study of spiritual intelligence, stress & well-being of adolescents in 21st century. International Journal of Research in Applied Natural & Social Sciences, 4(2), p 11-24 .
- Nasel , D. D. (2004). Spiritual orientation in relation to spiritual intelligence: A new consideration of traditional Christianity & New Age/individualistic spirituality University of South Australia Australia .
- Paloutzian, R. F., & Ellison, C. (1982). Spiritual well-being scale. Measures of religiosity, p 382-385
- Rowatt, W., & Kirkpatrick, L. A. (2002). Two Dimensions of Attachment to God & Their Relation to Affect, Religiosity, & Personality Constructs. Journal for the Scientific Study of Religion, 4(41), p 637-651 .
- Ryff, C. D. (1989). Happiness is everything, or is it? Exploration on the meaning of psychological wellbeing. Journal of Personality & Social Psychology(57), p 1069-1081.
- Sherer, M., Maddux, J. E., Mercadante, B., Prentice-Dunn, S., Jacobs, B., & Rogers, R. W. (1982). The self-efficacy scale: construction and validation. Psychological reports, 51(2), p 663-671.
- Stevens, B. (1996). What about spiritual intelligence? St Mark's Review, p 167, 19.

پیوست ۱

تعریف هوش معنوی و مؤلفه‌های سه گانه آن در اینجا ارائه شده است.

تعریف	متغیر
هوش معنوی مهارت به کارگیری منابع معنوی در جهت افزایش سازگاری و بهزیستی روانی است.	هوش معنوی
فرد احساس نزدیکی به خدا می‌کند، احساس می‌کند که خداوند مراقب اوست. هنگامی که با خدا مناجات می‌کند، احساس نشاط معنوی و کمال می‌کند.	مؤلفه احساس نزدیکی به خدا
فرد در زندگی معنا و هدفی را دنبال می‌کند، او در وقایع روزمره زندگی احساس هدفمندی دارد، هر لحظه را فرصتی برای تکامل معنوی، کسب مرتبه بالاتری در بهشت و تقرب به خدا می‌بیند.	مؤلفه هدفمندی معنوی
در سختی‌ها و مشکلاتی که نمی‌تواند شرایط را بهبود دهد، آن را امتحان الهی و فرصتی برای تقرب به خدا می‌داند و با دعا و مناجات، با خدا انس می‌گیرد و آرام می‌شود.	مؤلفه تاب‌آوری معنوی

پیوست ۲

پرسش‌نامه هوش معنوی

ضمن عرض سلام و احترام؛ پرسش‌نامه حاضر، تلاشی برای برنامه‌ریزی‌های فرهنگی در آینده است. پاسخ‌های شما کمک شایانی در نیل به اهداف پژوهش خواهد کرد. پرسش‌نامه‌ها بدون نام است و اطلاعات شما کاملاً محرمانه باقی خواهد ماند.

سن: جنسیت: تحصیلات: رشته تحصیلی:

نکته: قیدهایی همچون «یک ماه اخیر» و «یک سال گذشته»، به منظور ارزیابی و سنجش رفتارهایی است که معمولاً انجام می‌دهید. بنابراین، ملاک شما در پاسخ به این سؤالات، رفتارها و عملکرد شما باشد و نه افکار و ایده‌آل‌های شما.

عبارت	کاملاً مخالف	مخالف	موافق	کاملاً موافق
۱ در یک ماه اخیر، در هنگام مواجهه با مشکل، با خدا مناجات می‌کردم و مشکلم آسان‌تر می‌شد.				
۲ خداوند می‌داند که من چه موقع به حمایت او نیاز دارم.				
۳ یاد خدا و جهان آخرت موجب می‌شود که بیشتر درس بخوانم.				
۴ در یک ماه اخیر، در مواجهه با مشکلات، به خدا توکل کردم و پشتکارم بیشتر شد.				
۵ احساس می‌کنم خداوند اغلب، پاسخ درخواست‌های مرا می‌دهد.				
۶ در یک ماه اخیر، وقتی به خاطر خدا درس می‌خواندم، تلاشم بیشتر می‌شد.				
۷ اگر دچار آسیب بزرگی شوم، با مناجات با خدا احساس آرامش می‌کنم.				
۸ معتقدم خدا مرا دوست دارد و در همه حال مراقب من است.				
۹ در یک ماه اخیر، کارهای روزمره را به نیت تقرب به خدا انجام داده‌ام.				
۱۰ در یک سال اخیر، اگر دچار ضرر یا آسیبی می‌شدم، با یاد نعمت‌های دیگری که خدا به من عطا کرده است، آرامش می‌یافتم.				
۱۱ ارتباط با خداوند در احساس سلامتی من نقش دارد.				
۱۲ کارهای روزمره را فرصتی برای کسب رضای خدا می‌دانم. در نتیجه، بیشتر تلاش می‌کنم و بهتر آنها را انجام می‌دهم.				
۱۳ اگر در ترم گذشته در امتحان درسی مضطرب می‌شدم، با خدا مناجات می‌کردم و اضطرابم کمتر می‌شد.				
۱۴ زمانی که ارتباط نزدیکی با خدا دارم احساس کمال می‌کنم.				
۱۵ می‌توانم با تلاش در این دنیا، به بالاترین درجات در جهان آخرت دست یابم.				